Title- *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे* तथा *नारदभक्तिसूत्रे* भक्तिलक्षणं तत्स्वरूपं च

Abstract

मम गवेषणायाः विषयः '*शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे* तथा *नारदभक्तिसूत्रे* भक्तिलक्षणं तत्स्वरूपं च' इति। *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे* आध्यात्मिकतायाः प्राचुर्यं *नारदभक्तिसूत्रे* च प्रेमभक्त्याः प्राचुर्यं परिलक्ष्यते। अध्यायषटकेन गवेषणाकार्यक्रमो विन्यस्तो भवति। प्रथमे अध्याये शोधविषयः शोधकर्मपद्धतिश्च आलोच्यते। द्वितीये अध्याये भक्तिशास्त्रम्, अपि च नवधा भक्तिविमर्शः इति विषयम् आश्रित्य आलोकपातं क्रियते। तृतीयाध्यायस्य नाम *शाण्डिल्यभक्तिसूत्र*-समीक्षणम्, तत्र *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे* भक्तिलक्षण-विमर्शः, भक्त्याः परिपक्वता, भक्त्या महिमा च इत्यादिकम् आलोचनम् उपन्यस्यते। चतुर्थाध्यायस्य नाम *नारदभक्तिसूत्र*-विमर्शः, *नारदभक्तिसूत्रे* भक्तिलक्षणम्, प्रेमभक्तिस्वरूपम्, *नारदभक्तिसूत्रस्य* उपादेयता च इत्यादिविषकम् आलोचनं प्रतिपाद्यते। पञ्चमे अध्याये भक्तियोगस्य महत्त्वम्, दार्शनिकनयेन वैष्णवभक्तिः इत्यादि विषये चर्या अस्ति। षष्ठाध्यायस्य नाम उपसंहृतिः इति।

भक्तिलक्षणम्

भक्त्याः तटस्थलक्षणं—भक्तिः भक्तं भगवतः निवासस्थानं प्रति नेति, भक्तिः भक्तं भगवद्दर्शनं कारयति, भक्तिः भगवन्तं वशीकर्तुं समर्था भवति, चित्तशुद्ध्या चित्तं द्रवीभूयते। मूण्डकश्रुतिः प्रोक्तवान्—पराविद्या एव भक्तिः—

> सा परा यया अक्षरमधिगम्यते। (मु.उ. १.१.५)

भज् सेवायाम् इति (धातुपाठः १.११५३) धातोः भावे भ्वादिगणीयः स्त्रियां क्तिन् प्रत्यययोगेन भक्तिशब्दो निष्पद्यते। भगवति श्रीकृष्णे संपूर्णतया मनःनिवेशनेन पूजनेन श्रीविग्रहस्य संमुखं दण्डवत्प्रणतिनिवेदनेन च भक्तस्य हृदि अविचला भक्तिः जागर्ति। आत्मसमर्पणेन गीताज्ञानं लभ्यते—

> मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु।
> मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः।। (श्री.भ.गी. ९.३४) इति।

वैदिकसाहित्ये भक्तिशब्दस्य प्रयोगो यादृशः प्राप्यते तत्र कुत्रापि भक्तेः प्रेमसंबन्धस्य अनुभूतिः न प्रतिध्वन्यते। *ऋग्वेदे* राधाया वर्णनं पवित्रभक्तिं व्यनक्ति—

> इदं ह्यन्वोजसा सुतं राधानां पते। पिबा त्वस्य गिर्वणः।। (ऋ. ३.५१.१०)

उपनिषदो भक्तिः परमात्मना सह जीवात्मनो व्याकुलतां तथा निर्विशेषभावेन ईश्वरप्रीतिं परामृशति। उपनिषदि भक्ताराध्यदेवयोः विशेषसंबन्धो न सूच्यते। उपनिषदीयभक्तिस्तु मूलतः अद्वैतभक्तिः निर्गुणवादिनो भक्तिरूपेण गण्यते। *श्वेताश्वतरोपनिषदि* प्रथमतः स्पष्टतया भक्तिशब्दस्य प्रयोगो दृष्टिपथमायाति—

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः।। (श्वे.उ. ३.६.२३) इति।

श्रीमद्भागवत्पुराणे—

लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्यदाहृतम्।
अहेतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे।। (श्री.भाग.३.२९.१२)

श्रीमद्भागवतम् उच्चकल्पाश्रितां भक्तिं विवृणुते, भक्तिः ईश्वरस्य अस्तित्वं तथा ज्ञानम् आत्मनः अस्तित्वं व्यनक्ति। भक्तिशब्दस्य प्राथमिकसंज्ञा सेवारूपा, अत्रोच्यते आनुकूल्यपूर्वकं श्रीकृष्णस्य नामश्रवणादिस्वरूपाणां भजनमेव भक्तिः। श्रीमधुसूदनसरस्वतीसिद्धान्तानुसारं भगवद्भावेन द्रवीभूतस्य चित्तस्य सविकल्पा तदाकारतापत्तिरेव भक्तिः निगद्यते। तथा हि—*भक्तिरसायन*-ग्रन्थस्य टीकायाम्—

द्रवीभावपूर्विका हि मनसो भगवदाकारता सविकल्पकवृत्तिरूपा भक्तिः।

श्रीमद्भागवते साधनरूपा भक्तिः नवधा वर्तते—

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसवेनम्।
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवदेनम्।। (श्री.भाग. ७.५.२३) इति।

भगवतः नाम-रूप-गुण-लीला-तत्त्वकथादिकं प्रेमपूर्वकं श्रद्धया च श्रवणेन भक्तजनाः आनन्देन अभिभूता भवन्ति। श्रवणभक्तिप्राप्तये श्रद्धा-प्रणाम-सेवानां विशेषतः सत्सङ्गेन महापुरुषाणां सङ्गेन प्रयोजनम् अस्ति। कलिविशिष्टकीर्तनविधानात्। संकीर्तनं नाम न श्रुतिषु स्मृतिषु प्रसिद्धतया परिलक्ष्यते। कृतयुगे ध्यानेन यत्फलं लभ्यते त्रेतायां यज्ञानुष्ठानेन द्वापरे अर्चनक्रियया यदवाप्यते तत्कलौ संकीर्त्य केशवं प्राप्नुयात्। कीर्तनभक्तिः ईश्वरेच्छया महापुरुषाणां कृपया वा प्राप्यते। नवधा भक्तिषु देवर्षिः नारदः संकीर्तने अन्तर्भवति। भगवतः गुण-कर्म-नाम-स्वरूपाणां संकीर्तनं क्रियते। *नारदभक्तिसूत्रे*— ईश्वरविस्मरणे परमव्याकुलता इति सूत्रे स्पष्टरूपेण स्मरणभक्तिं प्रतिपत्स्यते अपि च एवमपि ध्वन्यते यत् गोपिकानां कदापि भगवतः श्रीकृष्णस्य माहात्म्यज्ञानविस्मृतिः न भूयात्। गुण-प्रेमसहित-नामकीर्तनादिभिः

भगवत्स्वरूपध्यानवत् अस्मिन् संसारे शीघ्रोद्धारकर्तृ साधनान्तरं नास्ति। श्रीभगवतो दिव्य-मङ्गलमय-स्वरूपस्य धातुप्रतिमाचित्रं मानसमूर्तिं वा श्रद्धापूर्वकं दर्शनेन चिन्तनेन पूजनेन सेवनेन वा भक्तानां भगवतः प्रेम्णि तन्मयीभवनं पादसेवनं कथ्यते। पादोदकं पाद्यरूपमेव पादसंयुक्तजलस्य पादोदकत्वे शालग्रामपूजायां पादोदके तत्पाद्ये च पादोदकशब्दस्य व्यावहारः परिलक्ष्यते। यः जनः अस्मिन् संसारे श्रीभगवतः पूजनं करोति स एव श्रीभगवतः अविनाशि आनन्दस्वरूपं परमपदं प्राप्नुयात्। *नारदभक्तिसूत्रे* पूजादिष्वनुराग इति पाराशर्यः कथ्यते।

भगवतः शास्त्रवर्णितस्वरूपं नामकीर्तनं धात्वादिनिर्मितमूर्तिचित्रपटादिकं शरीरेण मनसा वा श्रद्धासहितं साष्टाङ्गप्रणिपातेन अखिलचराचरेषु परमात्मनः स्वरूपं मत्वा श्रद्धापूर्वकं प्रणामं कृत्वा भक्तः भगवत्प्रेम्णि मुग्धो भवति, सा एव वन्दनभक्तिः। परिचर्यया दास्यं प्रकाश्यते। भगवतः गुण-रहस्य-प्रभावादीन् ज्ञात्वा श्रद्धया प्रेम्णा तस्मिन् ईश्वरे सेवाप्रदर्शनं आज्ञापालनं च दास्यभक्तिः। सख्ये प्रीतिमूलको विशस्तभावः अस्ति। सख्यभक्त्या भगवान् भक्ताधीनो भवति, ततः तस्य भक्तस्य आनन्दस्य शान्तेश्च सीमा नास्ति। शरीरेण मनसा च श्रद्धया प्रेम्णा परमात्मनि भगवति सर्वकर्मणां समर्पणम् एव आत्मनिवेदनभक्तिरूपेण गण्यते। गौणभक्तिः मुक्तये साक्षात्साधनं भवितुं न अर्हति। कीर्तनादिगौणभक्तिसाधनानि परां भक्तिं कृत्वा एव मोक्षाय प्रयुज्यन्ते।

शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे भक्तिलक्षणम्

शाण्डिल्यमहोदयः *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे* परमेश्वरं प्रति अनुरागः एव भक्तिः निगदिता—

सा परानुरक्तिरीश्वरे॥

भगवन्तम् अपनापनस्य उपलब्धिः, परमात्माव्यतिरिक्तम् अन्यत् सर्वं संसारादिकं व्यवहारनिमित्तं भवति, केवलं परमात्मा एव स्वकीय इत्युपलब्धिः भक्तिः। गुरुभक्तिः देवभक्तिरपि ईश्वरभिन्नदेवतायाः भक्तिरूपेण बोध्यते—

देवभक्तिरितरस्मिन् साहचर्यात्। (शा.भ.सू. १.२.१८) इति।

शाण्डिल्यमते–सा परानुरक्तिरूपा भक्तिः मुख्या। कुतः? इतरापेक्षितत्वात्। इतरैः आत्मज्ञानयोगगौणभक्तिभिः स्वस्य उपकार्यतया भक्तिः अपेक्षिता भवति। भक्तिः न केवलं ईश्वरं प्रति, अपि तु ईश्वरस्य रामादिकं लीलावतारं प्रति कर्तव्यम्। भगवान् वासुदेवः सर्वकारणकारणं भवति, ईश्वर एव कर्ता, सर्वं खलु ईश्वरेच्छया भवति, ज्ञाने तथा भक्तौ कर्ताभावो न विद्यते, कर्मणि कर्तव्यभावो विद्यते

अहंकारस्य समवेतत्वात्, अतो भक्तये अहंकारः सर्वथा वर्जनीयः। चित्तशुद्ध्यर्थं ज्ञानस्य आवश्यकताविषये काश्यप-बादरायण-शाण्डिल्यादीनाम् आचार्याणां भक्तिपरिभाषा परिलक्ष्यते।

ऋषिणा काश्यपेन प्रोच्यते मुक्तये भगवतः ऐश्वर्यं ध्यातव्यम्, *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे*—

तामैश्वर्यपरां काश्यपः परत्वात्। (शा.भ.सू.२.१.३)

काश्यपाचार्यः तां भक्तिम् ऐश्वर्यां ब्रह्मप्रतिपत्तिं परमैश्वर्यादिमद्विषयिणीं निःश्रेयसफलाम् इति चिन्तयति। द्वैतवादी आचार्यः काश्यपो ब्रह्मजीवयोः भिन्नत्वं स्वीकृतवान्। शुकदेवेन व्यासदेवेन च मन्त्रव्यम् एतत् परमेश्वरे अतीव प्रेमबोधे सत्यपि सत्यप्रेम स्वात्मनि एव भवति, भगवतो स्वात्मनि प्रेम बलवत्तरं भवति। बादरायणनये मनः आत्मना संयोजनीयम्। *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे*—

आत्मैकपरां बादरायणः।

आत्मतत्त्वस्य नित्यं ध्यानं कर्तव्यम्, अविकल्पपरब्रह्मलाभः एव निर्विकल्पसमाधिप्राप्तेः अवस्था, आचार्यो जैमिनिः नाम्ना तत्कीर्तनं फलाधिक्येन स्वीकरोति।

नाम्नेति जैमिनिः सम्भवात्।

भक्तिः द्विविधा –परा अपरा च, तत्र परा श्रेष्ठा प्रीतिरूपा मुख्या, अपरा तदनुकूलतया तदङ्गभूता ततो न्यूना। स्मरणकीर्तनादिलक्षणा गौणी भक्तिः अपरा। गौणभक्तिः पराभक्त्याः सहायका भवति।

वस्तुतः *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रेषु* दार्शनिकालोचना प्रमाणम्, प्रमेयः(जीवः जगत् सृष्टिः ईश्वरः मायाः), साधनम्(ज्ञानं कर्म योगः), मोक्षश्चेति चतुष्टयेषु विषयेषु परिलक्ष्यते। भक्तिमार्गे मुख्यरूपेण इष्टदेवस्वरूपं ज्ञातव्यम्। वेदस्य ब्रह्मकाण्डे मुख्यरूपेण आराध्यस्वरूपं निरूप्यते। इत्यत्र लौकिकजगति ज्ञानाभावे प्रेमाभावः परिलक्ष्यते।

सा पराभक्तिः एकान्तभावेन लभ्यते, *श्रीमद्भगवद्गीतायाम्* उच्यते—अनन्यो भक्तः निरन्तरं श्रवणकीर्तनादिभिः भगवन्तम् उपासनया भगवत्कृपया योगक्षेमं प्राप्तुं शक्यते। अविवेकिनां विषयेषु सुखसाधनेषु यः प्रीतिः अनुरागविशेषः उत्पद्यते, भगवन्तम् अनुस्मरतो भक्तो यदा हृदयात् तद् विषयसुखादिकम् उल्लंघ्य ईश्वरे परमेश्वरे सदा निरतिशयं सुखनियतरागान् अनुभवति तदा सा भक्तिः। ब्रह्मविषयकज्ञानविरहाद् अपि अनुरागरूपया भक्त्या व्रजगोपिकानां मुक्तिः अभवत्। ज्ञानं खम्भा, भक्तिः खम्भासाहाय्येन पल्लविता लता। इत्यत्र खम्भा गौणसाधनं परंतु पुष्पितस्वरूपं मुख्यसाध्यम्, ज्ञानं सहायकं भक्तिस्तु लक्ष्यम्।

महर्षिशाण्डिल्येन निगदितम्- अनन्यभक्तिद्वारेण अस्माकं बुद्धिः परमात्मनि यदा लीना भवति तदा सा पराभक्तिरूपेण गण्यते।

अनन्यभक्त्या तद्बुद्धिर्बुद्धिलयादत्यन्तम्। (शा.भ.सू.३.२.४) इति।

अनन्यभक्त्या केवलनिष्कामभक्त्या तस्य जीवस्य बुद्धेः अन्तःकरणस्य अत्यन्तं लयाद् ब्रह्मानन्दप्राप्तिरूपा मुक्तिः भवति।

***नारदभक्तिसूत्रे* भक्तिलक्षणम्**

नारदमहोदयेन भगवति परमप्रेम भक्त्याः बाह्यस्वरूपरूपेण इत्याख्यायते, आन्तरस्वरूपेण भक्तिः अमृतस्वरूपा अविनाशिनी इति प्रोच्यते। देवर्षिः नारदः स्वभावेन जीवानां भगवद्भक्त्या उद्दीपक आसीत्। कथ्यते यस्य साक्षात्कारो नारदेन भवति तस्य भगवद्दर्शनम् अवश्यंभावि भवेत्। *नारदभक्तिसूत्रे*—

सा त्वस्मिन् परमप्रेमरूपा।।

'परमप्रेमरूपा' इत्यनेन ब्रह्मानन्द एव उपन्यस्यते। इष्टचिन्तनेन केवलं परमप्रेम ब्रह्मानन्दं प्राप्तुं शक्यते। सूत्रे 'अस्मिन्' इति सर्वनामतः प्रयोगो ध्वन्यते, न ईश्वरशब्दस्य। 'अस्मिन्' इत्यनेन ईश्वर-ब्रह्म-आत्मा-राम-कृष्ण-इत्यादीन् प्रति भक्तिः परामृश्यते। सा भक्तिः तु अस्मिन् परमेश्वरे अविचलितः तीव्रतम अनुरागः एव सूच्यते।

अथ नारदमुनिः पाराशर्य-गर्ग-शाण्डिल्य-नारदादिभिः भक्ताचार्यैः क्रमशः पूजनं, कथादिश्रवणम्, आत्मरतिः, भगवति सर्वकर्मसमर्पणेन व्याकुलता च भक्तिलक्षणानि परिभाषयन्ति। *नारदभक्तिसूत्रे* गर्गाचार्यस्य मतानुसारं भागवत्कथायां रुचिः भक्तिः इत्यभिधीयते। इत्यत्र 'कथा' इत्यनेन *भागवत्पुराणस्य* कीर्तन-तप-वेदाध्ययनादिकं हरिकथा-स्तोत्र-धर्मशास्त्रपाठादिकम् अपि संयुज्यते।

कथादिष्विति गर्गः।। (ना.भ.सू. १७)

अतः हरिकथायाम् अनुरागः एव भक्तिः, इत्यत्र ज्ञानेन्द्रियाणां प्रधानता वर्तते। *नारदभक्तिसूत्रे* नारदमुनिना भक्तिलक्षणं कृतं यत्र समर्पण-निरन्तरस्मरण-परमव्याकुलताशब्दानां प्रयोगो ध्वन्यते——

नारदस्तु तदर्पिताखिलाचारता तद्विस्मरणे परमव्याकुलतेति।। (ना.भ.सू. १९)

'तदर्पित' इत्यनेन भगवतो भगवच्चरणेषु अखिलकर्मणां समर्पणमेव ध्वन्यते, भगवतो लीलास्वादनार्थं प्रेमास्वादनार्थम् आमित्वरक्षणं मूलतः अपरिहार्यतया वर्तते। विस्मरणेन चेत् परमव्याकुलता, स्मरणेन अवश्यमेव परमानन्दो भविष्यति।

प्रेमभक्त्यां तत् प्रेम किमिति प्रश्ने *नारदभक्तिसूत्रे* प्राप्यते—

अनिर्वचनीयं प्रेमस्वरूपम् मुकास्वादनवत्।। (ना.भ.सू. ५१-५२)

प्रेम अनिर्वचनीयं भवति, तत् वाङ्मनसोऽगोचरम्, प्रेम वाचा न व्यक्तुं शक्यते। अत्र हृदि स्थिता प्रेमभक्तिः हृदिस्थाः कामा नश्यन्ति। *नारदभक्तिसूत्रे* प्रेमस्वरूपप्रसङ्गेन—

गुणरहितं कामनारहितं प्रतिक्षणवर्धमानम् अविच्छिन्नं सूक्ष्मतरम् अनुभवरूपम्।। (ना.भ.सू. ५३) इति।

सत्त्वरजस्तमांसि इति गुणत्रयरहितं भवति प्रेम। प्रतिक्षणवर्धमानं प्रेम असीमं नित्यपरिवर्धनशीलं, अविच्छिन्नम् अखण्डं प्रेम आत्मनः स्वरूपम्, सूक्ष्मतरं प्रेम सूक्ष्माद् अपि सूक्ष्मतरम्, अनुभवरूपम् अनुभूत्या वेदनीयं भवति।

नारदभक्तिसूत्रे प्राप्यते फलरूपत्वात्, भक्तिः फलरूपा, न साधनरूपेण पराभक्तिः गण्यते। *नारदभक्तिसूत्रे*—

स्वयं फलरूपेति ब्रह्मकुमाराः।। (ना.भ.सू. ३०)

व्रजगोपिकानां प्रेम एव फलरूपा— वास्तविकं प्रेम इन्द्रियतृप्त्यर्थं न, परमेश्वरे प्रेम चित्तविकृतिं नाशयति, बन्धनमुक्तं च करोति भक्तानाम्। वैराग्यं ज्ञानस्य साक्षात्कारणं योगश्च साधनभक्त्याः साक्षात्कारणं भवति, अत एव वैराग्ययोगौ पराभक्तेः अङ्गत्वेन गण्येते। मद्भक्तानाञ्च ये भक्तास्ते मे भक्ततमाः स्मृताः। *नारदभक्तिसूत्रे*—

भक्ता एकान्तिनो मुख्याः।। (ना.भ.सू. ६७)

ये अनन्या भक्ता एकान्तिनः ऐकान्तिकभावेन भगवन्तम् अनुरागं प्रदर्शयन्ति ते मुख्या इत्यभिधीयते। प्रभुर्हि केवलं एक एव, स एव नियन्ता, स एव मम स्वामी। तदतिरिक्तः कश्चन स्वामी नास्ति, नियामको नास्ति, भगवतः अन्यत् किमपि नास्ति अहमपि नास्मि— इत्येव अनन्यता।

भक्त्या उपादेयताविषये चर्या *नारदभक्तिसूत्रे* प्राप्यते—

यल्लब्ध्वा पुमान् सिद्धो भवति अमृतो भवति तृप्तो भवति।। (ना.भ.सू. ४)

भगवत्येकीभवनमेव अमृतस्य लक्षणम्। भक्तिरूपिणम् अमृतं लब्ध्वा, 'लब्ध्वा' इत्यनेन ईश्वरीयकृपा बुध्यते। तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत्। (श्री.भाग. ७.१.३१)। यत् नपुंसकशब्दः अतः 'यत्' इत्यनेन परमप्रेम निर्दिश्यते। 'पुमान्' इत्यनेन भक्तिः सार्वजनीना इति ध्वन्यते। इदं परमप्रेम्णः लभ्यमाने सति पुमान् सिद्धो भवति ऐश्वर्यं लभते। सिद्धस्य अर्थः ईश्वरे संपूर्णतया समर्पणं तन्मयता आदर्शचरितार्थता च। *नारदभक्तिसूत्रे*—

यत् ज्ञात्वा मत्तो भवति स्तब्धो भवति आत्मारामो भवति।। (ना.भ.सू. ६)

भक्तिं ज्ञात्वा भक्तो मत्तो परमानन्देन विभोरो भवति, भक्तः स्तब्धो शान्तो भवति, भक्त आत्मारामो भवति अकामः निष्कामः आप्तकामः आत्मकाम स एव जनः परमात्मानं लभते, तस्मिन् तन्मयो भवति, परमात्मनि रमते सन्तुष्टिं लभते भक्तः। नारदमहोदयेन ज्ञानं साधनरूपेण दर्शयित्वा ज्ञानभक्त्योः परिपूरकत्वं सूचितम्। भक्त्यां सर्वेषाम् अधिकारः अस्ति। अतः भक्तेः व्याख्या कर्तव्या। परमात्मनः प्राप्त्यर्थं भक्त्या महिमा अपारः अस्ति। श्रुतिः आह—भक्तिरेवैनं नयति।

भक्त्याः महत्त्वम्

भक्तिः भक्तसापेक्षा—

न तथा मे प्रियतम आत्मयोनिर्न शंकरः।
न च संकर्षणो न श्रीर्नैवात्मा च यथा भवान्।। (श्री.भाग. ११.१४.१५)

निरपेक्षं मुनिं शान्तं निर्वैरं समदर्शनम्।
अनुव्रजाम्यहं नित्यं पूयेयेत्यङ्घ्रिरेणुभिः।। (श्री.भाग. ११.१४.१६) इति।

अतः श्रीकृष्णः उद्धवम् उक्तवान् मम भक्तो मम यादृशः प्रियः तत्सदृशः कोऽपि न मे भवितुम् अर्हति। *विष्णुपुराणे* वासुदेवशब्दस्य व्याख्यानसमये उच्यते—यः सर्वत्र वसति, सर्ववस्तुनि च यत्र निवसन्ति स विद्वद्भिः वासुदेव इति कथ्यते—सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः। ततः स वासुदेवेति विद्वद्यिः परिपट्यते।।

श्रीमद्भागवतपुराणे योगस्य भेदत्रयम् अङ्गीक्रियते, तेषु एतत् त्रयम्— कर्म ज्ञानं भक्तिश्च।

योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया।

ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽस्ति कुत्रचित्॥ (श्री.भाग. ११.२०. ६) इति।

श्रीमद्भगवद्गीतायाम् उच्यते तपस्विभ्यः अधिको योगी, ज्ञानिभ्यः अपि अधिको योगी, कर्मिभ्यश्चधिको योगी। अतः अर्जुनः त्वं योगी भव इति श्रीकृष्णस्य कथनम् अस्ति। भक्तिपथे ये विचरन्ति ते स्वस्वार्थं न अवलोक्य श्रीहरिं भजन्ते, तान् भक्तिसाधकान् प्रति सदैव करुणामयस्य सहृदयदृष्टिः तिष्ठति, फलतो भक्तिमार्गः सर्वथा अकुतोभयो मङ्गलस्वरूपः अस्ति। ज्ञानमार्गो यथा असहायतादोषेण दुष्टः कर्ममार्गः च यथा परश्रीकातरतादोषेण दुष्टः परंतु भक्तिमार्गः दोषद्वयरहितो भवति। *नारदभक्तिसूत्रे*—तस्मिन् तज्जने भेदाभावात्। भगवत्संमिलनस्य उत्कटोत्कण्ठा जन्मजन्मान्तरस्य युगयुगान्तरस्य च पुण्यपुञ्जेन प्राप्तिः संभवा। *श्रीमद्भगवद्गीतायां* मार्गत्रयेषु भक्तिमार्गस्य श्रेष्ठत्वं प्रदर्शितम्।

वैदिकदर्शनं मूलतः *ऋग्वेदसंहितायां* निहितं दार्शनिकचिन्तनं यत् तु उपनिषद्भिः अनुवर्तते। अतःपरम् उपनिषदिकदर्शनं परमात्माविषयकम् आध्यात्मिकचिन्तनं निर्दिशति। अष्टमशताब्देः सनातनवैदिकधर्मरक्षार्थं पतितभारतवर्षस्य उद्धारहेतवे भगवान् शंकराचार्यो भारतभूमौ अवतीर्णः अभवत्। अतः सनातनधर्मावलम्बिनं शंकराचार्यं शंकरावताररूपेण परिगण्यते। आध्यात्मिकप्रतिभाया असाधारण-व्यक्तित्ववान् ज्ञानमार्गी शंकराचार्यः स्वस्य जीवद्दशायां ज्ञानभक्तिकर्मणां समन्वयं साधितवान्। शंकराचार्यः सगुणब्रह्मणः तथा ईश्वरस्य याथाथ्र्येण गुरुत्वं स्वीकृतवान्। ईश्वरं प्रति श्रद्धोपासना एव ब्रह्मज्ञानलाभस्य सोपानम् इति तेन स्वीकार्यते। अविद्यया अनात्मवस्तुनः सत्यत्वे अपि विचारविमर्शाद् अनन्तरम् आत्मा सच्चिदानन्दस्वरूपं ब्रह्म केवलं नित्यम्, एतदेव मनसि चिन्तनम् अद्वैतनये भक्तिः। शंकराचार्येण—

स्वस्वरूपानुसन्धानः भक्तिरुच्यते। (वि.चू.) इति।

शंकराचार्येण शिव-विष्णु-देवी-गणेशादीनां विविधानि भक्तिरस-संबलितानि स्त्रोत्राणि विरचितानि, यथा—*अच्युताष्टकम्*—

अच्युतं केशवं रामनारायणं कृष्णदामोदरं वासुदेवं हरिम्।
श्रीधरं माधवं गोपिकावल्लभं जानकीनायकं रामचन्द्रं भजे॥ इति।

शंकराचार्यो हिमालयात् कन्याकुमारिपर्यन्तं भातवर्षस्य चतुर्प्रान्ते धर्मप्रचारस्य मन्दाकिनीरूपं लीलाक्षेत्रं मठचतुष्टयं स्थापितवान्, यथा— महीशूरस्य तुङ्गभद्रानदीतीरं शृङ्गेरीमठम्, द्वारकायां गोमतीनदीतीरं सारदामठम्, पूर्य्यां समुद्रोपकूलं गोवर्धनमठम्, वद्रीनाथे च अलकानन्दानदीतीरं ज्योतिमठम्।

शंकराचार्यात् परं भक्त्यान्दोलनस्य प्रसिद्धव्यक्तित्वं रामानुजाचार्यः आसीत्, समयकालः एकादशशताब्दी। रामानुजाचार्यस्य दार्शनिकसिद्धान्तः भक्तिसिद्धान्तपोषकः अस्ति। रामानुजः चिदचिद्विशिष्ट ब्रह्मवादी। परमेश्वरः अन्तर्यामी विश्वस्य आत्मा, जीवः तथा जगत् तस्य शरीरम्। यथा शरीरम् आत्माधीनं तथा जीवजगतः अस्तित्वम् अपि परमेश्वराधीनम् अस्ति। परमेश्वरः सगुणत्वाद् उपास्यः, जीवनस्य परमसाध्यं तु परमेश्वरप्राप्तिः। रामानुजाचार्यो मायां न स्वीकृतवान्। विशिष्टाद्वैतमते, जगद् वास्तविकम् ईश्वरसृष्टं, ईश्वरो न मायोपहितमपरं ब्रह्म, वरंच साक्षात्परब्रह्म, परमेश्वर एव पारमार्थिकं सत्यम्। भक्तिस्वरूपविषये *श्रीभाष्ये* प्रोच्यते—

ध्रुवानुस्मृतिरेव भक्तिशब्देनाभिधीयते।

रामानुजानुसारं भक्तियोगस्य सप्त साधनानि सन्ति—विवेकः विमोकः अभ्यासः क्रिया कल्याणम् अनवसादः अनुद्धर्षश्च। अयं संप्रदायः श्रीसंप्रदायः इति अभिधीयते।

रामानुजाचार्यात् परं निम्बार्काचार्यस्य समयकालः द्वादशशताब्दी। द्वैताद्वैतवादे निम्बार्काचार्यस्य मतानुसारं पुरुषोत्तमः श्रीकृष्णः एव ब्रह्म, ब्रह्मणः ध्यान-स्मृति-पराभक्त्यादिना ब्रह्मज्ञानप्राप्तिः तथा श्रवण-मनन-निदिध्यासनेन ब्रह्मप्राप्तिः उल्लिखिता। निम्बार्कमते चित्, अचित्, ब्रह्म च पदार्थत्रयं विद्यते। निम्बार्कसंप्रदाये व्यष्टिसमष्टिरूपाभ्यां भगवतो उपासना प्रचलिता। जडचेतननिर्विशेषेण सर्वेषु प्रेमप्रदर्शनं भगवदुपासनायां सर्वोच्चस्तरेण भक्तानां नयति। द्वैताद्वैतव्याख्यानावसरेण निम्बार्काचार्येण उपास्य-उपासक-साधनभक्ति-भक्तिरस-मायाभेदेन पञ्च साधनाया विषया उल्लिखिताः सन्ति। श्रीमतो मध्वाचार्यस्य कालः त्रयोदशशताब्दी। मध्वाचार्यमते— भक्तिरेव मुक्तेः साधनम्, त्यागः भक्तिः ईश्वरानुभूतिश्च मुक्तेः साधनानि सन्ति। श्रीभगवतः सेवा एव प्रकृष्टसाधनरूपेण गण्यते। सेवा त्रिधा अङ्कनं नामकरणं तथा भजनम्। मध्वाचार्येण स्वतन्त्ररूपेण परमेश्वरः परतन्त्ररूपेण च जीवः स्वीक्रियते। माया भगवतः इच्छा, मोक्षश्च विष्णुप्रसादम् अन्तरेण न लभ्यते। रामानुजाचार्यः तथा मध्वाचार्य उभयमेव श्रौतदार्शनिकः, आस्तिकमतावलम्बिनौ तौ स्मृतिमाधारीकृत्य *पञ्चरात्रम्* उपजीव्येते। शंकराचार्यमते ईश्वरजीवयोः भेदः औपाधिकः मध्वाचार्यमते भेदस्तु पारमार्थिकः। लीलारसस्वादनार्थं प्रसिद्धः श्लोकः *बोधसारे*—

द्वैतं मोहाय बोधात् प्राक् प्राप्ते बोधे मनीषया।
लीलार्थं कल्पितं द्वैतमद्वैतादपि सुन्दरम्।। (*बोधसारः*) इति।

पञ्चदशशताब्द्यां भक्त्यान्दोलनस्य अन्यतमं पथिकृद् आसीत् श्रीचैतन्यमहाप्रभुः। चैतन्यमहाप्रभुः कश्चन वैष्णवगुरुः आसीत्। श्रीकृष्णस्य माधुर्यलीलाविकाशनमेव श्रीचैतन्यदेवस्य जीवनस्य साधना, श्रीचैतन्यदेवस्य भावजीवनस्य मूलतत्त्वं तथा वैष्णवसाहित्यस्य मूलसूत्रं यैः उद्घाट्यते तेषु पञ्चजनेषु चत्वारो दक्षिणापथवासिनो गोपालभट्ट-रूप-जीव-सनातनगोस्वामिनः आसन्। भगवान् श्रीचैतन्यदेवः चतुर्णां वैष्णवसंप्रदायानां वैज्ञानिकमपूर्णतां दूरीकृत्य विज्ञानसंमतं शुद्धभक्तिसिद्धान्तं अचिन्त्यभेदाभेदवादम् उपदिष्टवान्। अचिन्त्यभेदाभेदवादे जीव एव तटस्थाशक्तेः परिणामविशेषः, ईश्वरेण सह भेदो यथा वर्तते तथा अभेदः अपि वर्तते, अत्र परतत्वेन ईश्वरेण सह जीवजगतोः यः अचिन्त्यः युगपत् भेदाभेदयोः संबन्धः वर्तते। वस्तुतः आत्मसुखेच्छासंबन्धसंयुक्तत्वाद् मोहमिश्रिताः लौकिकानुरागरूपाः स्नेहप्रेमश्रद्धादयः सत्त्वोन्मुखरजःप्रधानाः, भगवतः अनुरागरूपिणी भक्तिस्तु मोहातीता अलैकिकी शुद्धसत्त्वगुणमयी च प्रोच्यते। अतो भगवतो हृदयविहारिणी साक्षात् मुक्तिप्रदायिनी एव भक्तिः।

उपसंहारः

भक्तितत्त्वस्य निर्वचनावसरेण *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रं नारदभक्तिसूत्रं* च इति ग्रन्थद्वये भक्तितत्त्वानाम् आलोचना अतीव महत्त्वपूर्णा अस्ति। देवर्षिणा नारदेन *नारदभक्तिसूत्रे* महर्षेः शाण्डिल्यस्य नाम उल्लिख्यते—

आत्मरत्यविरोधेनेति शाण्डिल्यः।।

नारदस्य काल ईसापूर्व-सप्तमशताब्द्या अग्रवर्ती, तस्मात् शाण्डिल्यः पूर्ववर्ती। *नारदभक्तिसूत्रं* निश्चित्रूपेण उपनिषत्परवर्तियुगे एव श्रूयते। महर्षिः शाण्डिल्यः गर्गमुनिं कौण्डिन्यं च दीक्षां दत्तवान्, अस्य गर्गाचार्यस्य कौण्डिन्यस्य च उल्लेखः *नारदभक्तिसूत्रे* प्राप्यते। एतेन *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रस्य नारदभक्तिसूत्रात्* प्राचीनता परिलक्ष्यते। शाण्डिल्यस्य भावना बुद्धिदीप्ता तथा नारदस्य चेतना अतीव आवेगप्रवणा व्यावहारिका च अस्ति।

कर्म ज्ञानस्य अङ्गः भक्तिस्तु कर्मणः अङ्गो भवति। ज्ञानात् कर्म न पृथक् क्रियते, कर्मणो ज्ञानम् अपि न छिद्यते भक्तिरपि तथैव च। श्रद्धापुरःसरं धर्मभावना आयाति। अतो भक्त्या भगवतो वास्तविकं स्वरूपं विज्ञाय परमपुरुषार्थं निर्वाणपदं प्राप्तुं शक्यते। *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे* 'परानुरक्तिरीश्वरे' इति लक्षणे अपि अनुरक्तिशब्दस्य संज्ञाप्रसङ्गेन श्रीकृष्णस्य कमनीयाकृतिदर्शनेन अनुरक्तानां गोपतरुणीनाम् अपि भक्तिफलं मुक्तिमेव दर्शयति, *नारदभक्तिसूत्रे* अपि तथैव प्राप्यते। सेवा भक्त्या प्रथमाङ्गरूपेण स्वीक्रियते,

भक्त्याः द्वितीयः अङ्गः त्यागः, भक्त्याः तृतीयः अङ्गः यज्ञः, व्यवहारो भक्त्याः चतुर्थः अङ्गः अस्ति, अतः दैवीसंपत्त्या अर्जनं भक्त्याः पञ्चमः अङ्गः।

शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे तथा *नारदभक्तिसूत्रे* महर्षिः शाण्डिल्यः यां भक्तिं ऐश्वर्यपरां तथा आत्मैकपराम् उक्तवान्, अपि च नारदः यां भक्तिं स्वत:प्रमाणरूपां शान्तिरूपां परमानन्दरूपां च कथितवान्, तस्यां साधनं साध्यं च समाविष्टौ स्तः। स्वत:प्रमाण-शान्तिरूप-ईश्वरभावपरायण-साधनाभ्यां कृत्वा एव एकः भक्तः शुद्धभक्तो भवितुमर्हति। स्वत:सिद्धेः अवस्था शान्तिरूपा। भक्तः विविधसाधनाभ्यासेन एतां स्थितिं प्राप्नोति। चित्तवृत्तीनां निरोधः यत्र विद्यते तत्र शान्तिः विराजते, सा शान्तिः सत्-चित् – इत्यनयोः ऊर्ध्वावस्था। ततःपरम् आत्मैकपरा तथा परमानन्दरूपा अवस्था। बादरायणमते— सत्त्वगुणस्य सर्वोच्चस्थितिः ईश्वरतत्त्वम्, आत्मतत्त्वं तु अस्माद् भिद्यते। आत्मतत्त्वं त्रिगुणातीतं सत्त्वगुणात्परम्। एतेन जीवाः निरावरणं सर्वविकाररहितं शान्तं भवितुम् अर्हन्ति। भगवत्साक्षात्कारस्वरूपमेव आत्यन्तिकम् अनन्तं सुखं जीवस्य वास्तविकं लक्ष्यम् उद्देश्यं मानवशरीरलाभस्य फलम् अस्ति। यतो भक्तिशास्त्रस्य सन्देशः अस्ति यत्— शास्त्रेषु अनुभवः एव प्रमाणत्वेन स्वीक्रियते।

Moumita Ghosh